

Веселка Желязкова

Сложните думи в гръцкия текст на Книга Изход и техните старобългарски съответствия

Интересът към предаването на гръцките композити в средновековните славянски преводи възниква още в края на XIX в. (Jagić 1898), но особено се засилва след появата на монографията на К. Шуман (Schumann 1958). Като съпоставя думи от езика-източник и езика-реципиент, ученият предлага класификация на старобългарските калки в зависимост от характера на предполагаемото влияние на гръцката дума или израз върху създаването на нова славянска дума или израз, методика приета и от следващите изследователи¹. Силен тласък за изучаването на сложните думи в преводни и оригинални средновековни славянски творби дават монографиите на Р.М. Цейтлин (1977, 1986). В повечето случаи в центъра на вниманието на палеославистите стои описанието на словообразователните модели и класификацията на двукоренните думи в славянските текстове в съпоставка с гръцкия оригинал. Случаите, когато на гръцките композити съответстват еднокоренни думи и словосъчетания, се разглеждат значително по-рядко (Ефимова 2019: 124-138).

В настоящата статия е поставен въпросът за предаването на гръцките композити в старобългарския небогослужебен (пълен, чети) превод на Книга Изход. Целта е не само да бъде описана важна част от лексиката на тази старозаветна книга, но и да се обърне внимание на качеството на превода и преводаческите нагласи на книжовниците. Както е известно небогослужебният превод на Книга Изход е възникнал в сиемоновска България през X в., като преславският му произход се доказва от редица езикови и лексикални черти (Алексеев 1999: 163-172; Желязкова 2016). По особеностите на текста достигналите до наши дни преписи на Книга Изход (един от края на XIV в. и над тридесет от XV-XVI в.) формират няколко основни традиции – южнославянска, руска и хронографска, като всяка от тях има свои разновидности (Пичхадзе 1996; Желязкова 2016; Вилкул 2015, Грищенко 2020). При изучаването на лексикалния състав на Книга Изход следва да се отчита и фактът, че в някои от пълните преписи преславският превод на паримейните части е заменен с по-ранния кирило-методиевски превод, а в други – с по-късната атонска редакция (Желязкова 2018).

¹ Преглед на изучаването на калкирането в старобългарските паметници вж. в Ефимова 2016: 79-89.

Наблюденията в настоящето изследване се основават на всички запазени южнославянски преписи на Книга Изход, както и на девет руски ръкописа, представители на различни редакции и групи². Примерите се дават по ръкопис № 3 от сбирката на Е. Барсов. От другите ръкописи се посочват само разночетения, в случай че има такива. За гръцките съответствия е използвано критическо издание на Дж. Уивърс (Wevers 1991).

1. Композитите в гръцкия текст на Книга Изход

Утвърдилото се мнение, че една от типологичните особености на старогръцкия език се състои в употребата на голямо количество сложни думи, не е приложимо към текста на Книга Изход в Септуагинта. В него се наброяват 57 сложни думи, което е едва 4% от пълнозначната лексика.

По-голямата част от тях (27 думи) са съществителни имена. От тях 13 са наименования на лица (*αὐτόχθων* 'туземен, местен жител', *γραμματοεισαγωγεὺς* 'чиновник, писмоводител', *δεκάδαρχος* 'началник на десет души', *ἐκατοντάρχης* 'началник на сто души', *ἐργοδιώκτης* 'надзирател над работата', *μυρεψός* 'който прави благовонни масла', *πεντεκόνταρχος* 'началник на петдесет души', *τριστάτης* 'офицер', *χιλιάρχος* 'хилядник') или на други същества (*κυνόμυια* 'кучешка муха', *ὀρτυγομήτρα* 'пъдпъдък'). Някои сложни думи означават различни понятия и действия (*ἀρχιτεκτονία* 'строително майсторство', *εὐλογία* 'благословение', *εὐωδία* 'благоухание', *κληρονομία* 'наследство', *νουμηνία* 'новолуние', *ὀλιγοψυχία* 'отчаяние, униние', *ὀλοκαύτωμα*, *ὀλοκαύτωσις* 'жертвоприношение чрез пълно изгаряне, всесъжение', *πλινθουργία* 'производство на тухли', *πρωτογενήματα* 'първите плодове', *συγγενεία* 'род, семейство') или конкретни предмети (*ἀκροβυστία* 'крайната плът', *ἀσπιδίσκη* 'неголяма кръгла пластина', *ἀσφαλτόπισσα* 'вид смола', *δίδραχμον* 'дидрахм, монета от две драхми', *χρυσόλιθος* 'хризолит').

Сред композитите значително място заемат прилагателните (18 думи) – *ἀλυσιδωτός* 'направен като верижка', *ἰσχνόφωνος* 'който говори неясно, тихо', *βραδύγλωσσος* 'който говори трудно, заеква', *ἐνιαυσίος* 'едногодишен', *εὐώδης* 'ароматен, благоуханен', *θεοσεβής* 'богоугоден', *θηριάλωτος* 'уловен от диви зверове', *μακρόθυμος* 'многотърпелив', *μακροχρόνιος* 'дълголетен', *μυρεψικός* 'благовонен', *πρωτογενής* 'първороден', *σκληροτράχηλος* 'несговорчив, своеволен', *τετράστιχος* 'който се състои от четири реда'. Някои от сложните прилагателни се употребяват като съществителни: *ἀλλογενής*, ὁ 'който е от друго племе или раса', *ἀργυρώνητος*, ὁ 'който е купен (със сребро)', *λιθουργικά, τά* 'каменоделство', *πρωτότοκος*, ὁ 'първороден', *τετράποδα, τά* 'който има четири крака, тетраподи', *τετράγωνον, τό* 'квадрат'.

Срещат се и сложни глаголи (12 думи): *ἀρχιτεκτονεῖν* 'конструирам, проектирам', *εὐαρεστέω* 'удовлетворявам, харесвам се', *εὐλαβέομαι* 'боя се', *εὐλογέω* 'благо-

² Списък на използваните преписи е даден в края на статията.

славям, ζωογονέω ‘запазвам някого жив’, κακολογέω ‘злословя’, κληρονομέω ‘наследявам’, λιθοβολέω ‘убивам с камъни’, λιθουργέω ‘изсичам от камък’, οἰκοδομέω ‘строя’, πολυπληθύνω, πολυπληθέω ‘умножавам, увеличавам’.

Някои от изброените композити са с висока честота на употреба и са засвидетелствани още в класическия гръцки език, например εὐλογέω, εὐλογία, κληρονομέω, κληρονομία, λιθοβολέω, οἰκοδομέω и др.³ Други са характерни само за библейската и свързаната с нея литература – ακροβυστία, θηριάλωτος, ὄλοκαύτωμα (вж. Lust и др. 2003). Срещат се и думи, които са претърпели семантично развитие и в библейските текстове се употребяват в ново значение. Например, глаголят λιθουργέω в класическия гръцки има значение ‘превръщам в камък’, а в Изх 35:33 – ‘обработвам камък’ (Lust и др. 2003: 762). Субстантивираното прилагателно ἀλλογενής обикновено (включително и в Книга Изход) има значение ‘от друго племе или раса’, но в Изх 29:33 значението е по-специфично, а именно ‘мирянин’ (Wevers 1990: 481).

По-голямата част от изследваните композити са редки думи с терминологично значение. Вероятно някои от тях са възникнали непосредствено в процеса на превода на Петокнижието и са свързани със специфичното му съдържание, поради което се определят като неологизми (Lee 1983; Lust и др. 2003). Например, в книгите Битие и Изход за означаване на роба, който е купен, се използва думата ἀργυρώνητος (за да се отличи от този, който е роден в дома – οἰκέτης). Такъв роб е можел да яде от жертвоприношението едва след като бъде обрязан (Wevers 1990: 191-192). Само за книгите Изход и Второзаконие е характерно съществителното γραμματοεισαγωγεύς, назоваващо чиновниците измежду тези “мъже способни, богобоязливи, мъже правдолюбиви, мразещи корист” (Изх 18:21), с чиято помощ Моисей ефективно е управлявал народа. Налице са и неологизми, характерни само за Книга Изход – ἀσπίδίσκη Изх 28:13, 14, 25; 36:23, 26 (термин, означаващ пластината, на която се закрепват верижките на съдийския нагръдник), ἀσφαλτόπισσα Изх 2:3 (специална смола от Мъртво море, която от древни времена се използва като лепило и хидроизолатор), πλινθουργία Изх 5:7 (за означаване на работата на израилтяните в древен Египет) и др.

В някои случаи сложните думи се употребяват в състава на съчетания, означаващи специфични термини: ἔργον ἀλυσισωτόν ‘плетене на верижки’ (Wevers 1990: 455, 457), τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτονίας ‘строително майсторство’ (Wevers 1990: 507, 588), τέχνη λιθουργική ‘изкуството за обработване на камъни’ (Wevers 1990: 449, 508), ἐργοδιώκτης τοῦ λαοῦ ‘надзирател’ (Lee 1983: 96-97). Някои от сложните глаголи се употребяват в състава на *figura etymologica*: ἐν λίθοις λιθοβολήσεται, λιθουργῆσαι τὸν λίθον.

³ Това лесно може да бъде установено при проверката на думите в речниците на старогръцкия език.

2. *Съотношение между гръцките композити в текста на Книга Изход и техните старобългарски съответствия*

2.1. *Гръцките композити се предават със сложни думи*

Фактът, че сложните думи не са отличителна особеност на текста на Книга Изход в Септуагинта вероятно има стилистични причини. Още по-малко сложните думи са характерни за старобългарския превод на тази библейска книга. От всичките 57 композита (в това число и деривати от композити) едва 16 имат като съответствие славянски сложни думи. Повечето от тях са структурни калки. Както е известно двукоренните сложения са изконно присъщи на славянските езици, което несъмнено е облекчавало предаването на сходните морфологични структури от гръцкия оригинал.

Една част от калките напълно повтарят структурата и семантиката на гръцките композити. Това са:

ἀλλογενής – иноплеменикъ: Изх 12:43 съи закѡ пасхы, вѣ иноплемени да не гасѣтъ ѿ неѣ.

εὐλογέω – благословити: Изх 20:24 ...и прїидѣхъ къ тебѣ и бѣвахъ та. Също в Изх 12:32, 23:25, 39:23.

εὐλογία – благословение: Изх 32:29 ...дѣла на вы бѣвение.

εὐωδής – благовоннъ: Изх 30:23 ты же възми вона цвѣта вѣладо фѣмїана избранна ꙗко сн҃гль. и корица бѣговонны, ѡба полы ѣ маты же бѣговонны.

εὐωδία – благовоние: Изх 29:18 и да възложиши вѣ ѡвень на трѣбни възсезжеженіе гѣви. въз ѡвонїіе бѣговонїю.

ισχυρόφωνος – хѡдогласнъ: Изх 4:10 ...хѡдогласень есмь и непотрѣбѣ и непостижень азыкѡ, азъ есмь; хѡдорѣчивъ: Изх 6:30 ...се азъ хѡдорѣчивъ, да како имѣ послѣшати мене фараѡ. В случая в двата контекста при калкирането се отчитат различни значения на гр. φωνή, а именно 'глас' и 'звук на речта'. В Лавърското петокнижие намираме разночетения, съответно хѡдогласъ и хѡдорѣчъ.

μακροχρόνιος – длъголѣтнъ: Изх 20:12 чѣти ѡца своего и мѣре своа, да ти добро бѣдѣ. и длъголѣтенъ бѣдѣши на земли бласѣви. Този превод намираме във влахо-молдавските преписи, Архивския и Варшавския хронограф, ръкописите от ранната руска редакция. За четенето в другите редакции вж. по-долу.

ὀλοκαύτωμα – възсезжеженіе: Изх 10:25 ...ты ли нѣ даси трѣбы и възсезжеженїа да положи гоу трѣбѣ боу нашему. Също в Изх 20:24, 29:18, 32:6.

πρωτογενής – пръворожденнїи: Изх 13:2 ѡсти мнѣ вѣ пръвѣнец пръворожѣнїи, ѡврзѣши възса жтровѣ.

(οὐ) ψευδομαρτυρέω – Изх 20:16 (не) лъжесѣвѣдѣтель быти: не лъжесѣвѣдѣтель бѣди на другоа своѣ. Този превод се среща само в южнославянските преписи, за четенето в руските преписи вж. по-долу.

Може да се посочат примери, в които семантиката на вторите компоненти на гръцката и старобългарската сложна дума не съвпада:

ἀλλογενής – иноземецъ: Изх 29:33 ...иноземецъ да не гасѣтъ ѿ нїи еѣи бѡ сѣѣ. Също в Изх 30:33. В Кирило-Методиевия превод на Апостола иноземецъ превежда гр. βάρβαρος.

θεοσεβής – боговолазливъ: Изх 18:21 а ты себѣ избѣри ѿ всѣхъ людий мѣжа силны. бѣголазливъ, мѣжа правдивы...⁴ На посочения композит по-добре съответства калката богоуштивъ, най-старите фиксации на която намираме в Асеманиевото евангелие (X-XI в.) и Супрасълския сборник (X в.). Възможно е в ръкописа, от който е правен славянския превод на Книга Изход е стоял вариантът φοβούμενοις τον θεόν, посочен сред разночетенията в критическото издание на гръцкия текст на Книга Изход (Wevers 1991: 230).

μακροχρόνιος – дългожизнь: Изх 20:12 чѣти вѣда своего и мѣрѣ свою. да ти добро будѣ. и дългожизнь будѣши на земли блазѣи⁵. Това четене е характерно за западно-българските и сръбските преписи. В ръкописите от късната руска редакция и Лавърското петокнижие намираме варианта дългожизньнъ, а във Виленския хронограф – дългоживъ. В Крушедолската библия текстът е редактиран допълнително – и дълго поживеши. За превода на μακροχρόνιος вж. и по-горе.

В някои случаи гръцките композити се употребяват в състава на съчетание, което в старобългарския превод се предава с една сложна дума:

αὐτόχθων τῆς γῆς – тоземьникъ (във влахо-молдавските преписи): Изх 12:19 дѣла та потрѣбит са. и въ стражѣ. и тоземницѣ. Сретат се и разночетенията тоземьць (в западно-българските и сръбските преписи) и тоземьць, сеземьць (в руските преписи).

κρέας θηριάλωτος – звѣроадина: Изх 22:31: мѣжѣе же сѣти да бѣдете мнѣ. и звѣроадины да не ясте, нѣ шѣмъ да ја повржете.

Налице са и случаи, когато на гръцките композити съответстват старобългарски сложни думи, които не са калки, а структурата на думите съвпада случайно, т.е. преводът е направен по смисъл, а не по морфеми:

ἀρχιτεκτονεῖν – дрѣводѣлство (< дрѣводѣла): Изх 31:4 и нѣти дрѣводѣлство дѣлати злато и сребро. и мѣдь...; дрѣводѣлание: Изх 35:32 по въсемѣ дрѣводѣланиѣ. творити злато и сребро и мѣ.

ἀρχιτεκτονία – дрѣводѣлание (< дрѣводѣла): Изх 35:32 и напѣзни ж прѣмѣрости и раздѣла ... творити въсе дѣло. дрѣводѣланиѣ стрѣпта.

συγγενεῖα – сръдволаство (< сръдвола): Изх 12:21 поимѣте себѣ агньца по сръдволаствѣ своемуу. Също в Изх 6:16, 19.

Тук е мястото да отбележим, че съществителните дрѣводѣла и сръдвола както и аналогичните главола, хлѣвола и др. принадлежат към най-стария слой славянска лексика за назоваване на лица, навлязла и в книжовния старобългарски език (Цейтлин 1986: 219; Ефимова 2011: 93, 166). Те, както и производните им са

⁴ Цитирано по Викул (2015: 160), тъй като във всички южнославянски преписи на Книга Исход поради загубени листове в общия им протограф този стих липсва.

⁵ Цитирано по Загребската библия.

характерни изключително за паметниците възникнали през Х в. в Преславското книжовно средище. Показателна е и употребата на думата *сръдвола* в каменния надпис на Георги Синкел от Х в. (Лекова 2018).

2.2. Гръцките композити се предават със старобългарски словосъчетания

Предаването на гръцките композити със славянски словосъчетания е нормален и често употребяван преводачески похват както на началния етап от развитието на старобългарския книжовен език, така и в по-късните преводи. Обикновено тези словосъчетания са създадени чрез особен род поморфемно калкиране, когато компонентите на композитите се предават с отделни думи. В повечето случаи получените славянски съчетания следва да бъдат смятани за отделни лексикални единици, тъй като номинират един лингвистичен концепт (Ефимова 2017).

ἀκροβυστία – крѣпнѣа пльть: Изх 4:25 въземши же сепфора разꙋѣ, ѡбрѣзда крѣпнѣа (!) пль сѣа своѣ... В руските преписи – конѣпнѣа пльть.

βραδύλωστος – непостижнъ ѡзыкѡмъ: Изх 4:10 хꙋдогласенъ есмь и непотрѣбѣи и непостиженъ ѡзыкѡмъ, азъ есмь.

ἐνιασίος – єдиногѡ лѣта: Изх 12:5 агнець же сꙋврѣше да ѣ мѣжъскы ꙗко єдиногѡ лѣта. да бѣде.

(οὐ) κακολογέω – (не) глаголати зъла: Изх 22:28 боꙋ да не глѣши зла.

κυνόμυια – пьсыа моꙋхы: Изх 8:21 се азъ ꙗꙋщѣ на та и на мѣжа твоа и на люди твоа и на дома вѣша песнѣ моꙋхы. и наплънат са домове єгѣпестѣи песѣи моꙋхы... Също в Изх 8:22, 24, 29, 31.

λιθουργικά, τά (< λιθουργικός) – каменнѡе дѣло: Изх 31:5 и каменнѡе дѣло имы.

νομιμία – пръвыи днь мѣсаца: Изх 40:15 и въ пръвыи днь мѣца ста храмь.

πολυπληθύνω – сѣло оꙋмножити: Изх 32:13 сѣлаꙋ оꙋмножѣ плема вѣше, ꙗко сꙋвѣзды множъствѣи.

πρωτογενήματα – пръвѣа житѣ: Изх 23:16 и великъ днь жѣтѣвы пръвыи жи свои, ꙗже сѣеши на нивѣ свои; наꙋала житѣ: Изх 34:26 наꙋала жи зѣмла твоѣѣ. да не възнесешѣ въ домъ га бѣа твоего.

τετράγωνον, τό (< τετράγωνος) – на чѣтыри ꙗгы: Изх 27:1 на чѣтыри ꙗгы да бѣде трѣбни.

τετράστιχος – чѣтырьми рады: Изх 28:17 и нашиеши на шьвы по камени чѣтырьми рады.

В следващите примери славянското словосъчетание точно превежда компонентите на гръцката сложна дума, но с промяната на мястото им:

ἐργοδιώκτης (τοῦ λαοῦ) – погоничъ дѣлъ (людьскыѣхъ): Изх 5:6 заповѣда же фараѡꙋ погонниче дѣлѣ лѣдскыи. и книгоꙋдамъ глѣа. Посоченото четене, което вероятно е било характерно за първоначалния превод, се среща в повечето от южнославянските преписи, хронографските преписи и ръкописите от ранната руска редакция. Ръкописната традиция познава и вариантите погоньникъ дѣлъ людьскыѣхъ (някои от западнобългарските преписи), погоньць дѣлъ людьскыѣхъ (Лавърско петокнижие), приставьникъ дѣлъ людьскыѣхъ (ръкописите от късната руска редакция). В наше по-ранно изследване беше изказано мнение, че вероятно суфиксът -ичъ е бил характерен за народния език и че съществителните образувани с него

рядко са прониквали в писмените паметници, в които са били предпочитани утвърдените за литературния език продуктивни суфикси -ѡЦЬ и -НИКЪ (Желязкова 2014: 80-87).

μυρεψός – **ВАРАИ ВОИѠ**: Изх 30:25 **ДА СЪТВОРИШИ МАСЛО ПОМАЗАНИА СЪГЪА ВОИА. ХЫТРОСТІѠ ВРАЦІА ВОИА.** Също в Изх 30:35

πλινθουργία – **ЗЪДАННИЕ ЛАНИННОЕ**: Изх 5:7 **ѠСЕЛЪ НЕ МОЗЪТЕ ПЛѠВЫ ЛЮДѠ ДДАТИ, ЗЪДНІЮУ ЛАНИННОМУ. ИАКО ВЪЧЕРА ТРЕТІИ ДНЕ САМИ ШЕШЕ ДА СИ СЪБИРАѠ ПЛѠВЫ.**

(οὐ) ψευδομαρτυρέω – **(НЕ) ПОСЛОУШЬСТВОВАТИ ЛЪЖА**: Изх 20:16 **НЕ ПОСЛОУШЕСТВОУИ ЛЖА НА ДРОУГА СВОЕГО. ТОЗИ ПРЕВОД Е ХАРАКТЕРЕН ЗА РУСКИТЕ ПРЕПИСИ НА КНИГА ИЗХОД. ЗА ЧЕТЕНОТО В ЮЖНОСЛАВЯНСКИТЕ ПРЕПИСИ ВЖ. ПО-ГОРЕ.**

Заслужават внимание глаголите λιθουργέω и λιθοβολέω, които се употребяват в състава състава на *figura etymologica* (λιθουργήσαι τὸν λίθον и λίθοις λιθοβολήσεται), която в старобългарския превод не е предадена. Съчетанията **ВАДТИ КАМЕНІЕ** (Изх 35:33) и **КАМЕНІЕМЪ ДА СА ПОВІЕ** (Изх 21:28) превеждат гръцкия израз като цяло.

2.3. Гръцките композити се предават със старобългарски несложни думи

Най-често гръцките композити се превеждат с еднокоренни старобългарски думи. В повечето случаи се превежда само първият елемент на думата, по-рядко – само вторият. Като цяло книжовникът се придържа към по-прост стил и се стреми да използва ресурсите на езика, а не да създава нови думи. Последното е особено ясно, когато композитите в Септуагинта са неологизми.

ἀλυσιδωτός – **ВЕРИЖЪНИИ**: Изх 28:22 **ДА СЪТВОРИШИ ВЪ СЛОВѠ ТРЪСНИ СЪПЛЕТЕНИ ВБЛИЧЕНІЕМЪ ВЕРИЖЪНИИ Ѡ ЗЛАТА ЧИСТА.**

ἀργυρώνητος – **КОУПЛЕНИКЪ**: Изх 12:44 **И ВѠ РАВЪ И КЪПЛЕНІИ ВЕРЪЖАТЕ И, И ТОГДА ЖЕ ДА ГДА Ѡ НЕИ.** Посоченото четене е характерно за влахо-молдавските преписи на Книга Изход. В руските, западнобългарските и сръбските преписи намираме варианта **прикоупленикъ**, а в Лавърското петокнижие е употребено съществителното **прикоупъ**.

ἀσπιδίσκη – **ЦИТЪ**: Изх 28:13 **ДА СЪТВОРИШИ ЦИТА Ѡ ЗЛАТА ЧЪТА.** Също в Изх 28:14, 25; 36:23, 26.

ἀσφαλτόπισσα – **ПЪСЪЛЪ**: Изх 2:3 **ПОСМОЛИВШИ ЖЕ КОВЪЕГЪ ПЕКЛО И ВЪЛОЖИ УТРОЧА ВЪ НЪ.**

γραμματοεισαγωγεύς – **КЪНИГЪЧІИ**: Изх 18:25 **ИЗБРА ΜΥΝСИ ΜΟΥЖА СИЛНИ Ѡ ВСЕГО ΙΪΛΑ. И СТВОРИ ΙΑ НАДЪ НИМИ ТЫСОУЦНИКЫ И КНИГЪЧІА⁶.**

δεκάδαρχος – **ДЕСАТНИКЪ**; ἐκατοντάρχης – **СЪТНИКЪ**; χιλίαρχος – **ТЫСЪЦЪНИКЪ**: Изх 18:21 **И ПОСТАВИ ΙΑ НАД НИМИ ТЫСАЦНИКЫ И СЪТНИКЫ И ДЕСАТНИКЫ.**

εὐαρεστέω – **ОУГОДИТИ**: Изх 21:8 **АЩЕ ЛИ НЕ ОУГДИ ГНѠ СВОЕМОУ...**

εὐλαβέομαι – **БОИШЕ СА**: Изх 3:6 **БОИШЕ БО СА ВЪЗРЪВТИ ПРЪ БД.**

ζωογονέω – **ОЖИВИТИ**: Изх 1:22 **И ВѠ ЖЕИСКЫ ПѠ ВЖИВИТЕ.**

κληρονομέω – **ПРЪВАТИ**: Изх 23:30 **ДОИДЕЖЕ ВЪЗРАСТЕШИ И ВЪИДЕШИ И ПРЪИМЕШИ ЗЕМЛА.**

⁶ Цитирано по ръкопис Барсов № 1 поради пропуск в южнославянските преписи.

- κληρονομία – достоиние: Изх 15:17 въведъ въсади ѿ въ горѣ дѣлїа твоего.
- λιθοβολέω – погубити са: Изх 21:32 аще ли раба, или рабѣ. оубодѣ воль. сребро н̄. дидрагмы гн̄оу ѿ да дадѣ. а воль да са погубѣ. Също в Изх 21:29.
- μακρόθυμος – тръгблївѣ: Изх 34:6 Гбъ бѣъ щедрыи мл̄тивыи. тръгблївѣ и истинень.
- οἰκοδομέω – градиши: Изх 20:25 аще же трѣбн̄и ѿ каменїа сътвориши мнѣ да не градиши съскыѣ; създати; Изх 1:11 и създѣша (в хронографските преписи и в ръкописите от ранната руска редакция – съградиша грады тврѣды фараонѣ).
- ὀλιγοψυχία – тѣщивѣство Изх 6:9 и не послушаша μωύσεα. тѣщивѣствѣ дѣль порѣкыи хѣ.
- ὀρθογωνίτρα – крастѣль: Изх 16:13 бѣ же вѣрь, и изыдошѣ крастѣли и покрыша вѣ плѣ.
- πρωτότοκος – прѣвѣнѣць: Изх 11:5 и измрѣ въси прѣвѣнѣци въ земли егѣпѣствѣ. ѿ прѣвѣнѣца фараонѣ, до прѣвѣнѣца рабѣ, иже въ жрѣнѣдѣ. и до прѣвѣнѣца въсего скота.
- σκληροτράχηλος – жестокѣ: Изх 33:5 вы же людїе жестоци. блудѣте са да не врѣдѣ другыи възложите на вы, потрѣбла бо вы.
- τετράποδα, τά (< τετράπους) – скотѣ: Изх 8:16 (12) простри рѣка твоа, и жезлъ оудари въ прѣсть земнѣа. и да бѣдѣ мѣшица въ ѣлѣхѣ, въ скотѣ. и по въсеи земли егѣпѣствѣ. Също в Изх 8:17, 18, Изх 9:9, 10.

Два от композитите са употребени в устойчиви съчетания:

- λιθουργική τέχνη (< λιθουργικός) – каменнѣа хытрость: Изх 28:11 дѣло каменнѣа хытрости, ваднїе знаменїа. ваднїи вѣа каменїа имена сн̄вѣ илѣвѣ.
- μυρεψικόν ἔργον (< μυρεψικός) – ꙗханно дѣло: Изх 30:35 и да сътворѣ фѣмїадѣ. аханно дѣло варацїа вонѣ. Посоченото четене е характерно за южнославянските преписи, докато в руските намираме варианта вонно дѣло.

2.4. Гръцките композити остават непреведени

Тази група включва три думи и всички те са реалии.

- δίδραχμον – дидрагмѣ: Изх 21:32 сребро н̄. дидрагмы гн̄оу ѿ да дадѣ. Също в Изх 30:13.
- τριστάτης – тристатѣ: Изх 14:7 и поѣ шесть сѣ колесницѣ избранныи и въса конѣ егѣпѣскы, и тристатѣ нѣ въсѣми. Също в Изх 15:4.
- χρυσόλιθος – хрисолистоѣ: Изх 28:20 радѣ же дѣ, хрисолиствѣ... Също в Изх 36:20.

3. Съпоставка с преводаческите решения в други старобългарски преводи, както и в църковнославянския превод на Книга Изход

3.1. Някои от преводните еквиваленти на интересуващите ни гръцки композити от Книга Изход са се установили още в Кирило-Методиевите преводи. Така лексемите прѣвѣнѣць, тръгблївѣ, оживити, достоиние като съответствия съответно на πρωτότοκος, μακρόθυμος, ζωογονέω и κληρονομία са употребени в най-старите славянски преписи на Евангелието, Апостола и Псалтира. Същ. тѣщивѣство (гр. ὀλιγοψυχία) не

се среща в най-ранните преводи, но в преписите на Апостола намираме прилагателното **ТЪЩИВЪ** 'нерешителен, страхлив' като съответствие на гр. *ὀλιγόψυχος*.

В повечето случаи обаче при превода на гръцките композити от Книга Изход старобългарският книжовник избира думи, които не са характерни за Кирило-Методиевите преводи. Във ТАБЛИЦА 1 привеждам списък на различни преводачески решения.

ТАБЛИЦА 1

Септуагинта	Книга Изход	Кирило-Методиеви преводи
<i>ἀκροβυστία</i>	ВЪСЕСЪЖЕЖЕНИЕ	ОЛОКАВЪТОМА
<i>ἐνιαυτός</i>	ЕДИНОГО ЛѢТА	НАЗИМО
<i>εὐλαβέομαι</i>	БОГАТИ СА	ГОВѢТИ
<i>κακολογέω</i>	ГЛАГОЛАТИ ЗЪЛО	ЗЪЛОСЛОВИТИ
<i>νοημηνία</i>	ПРЪВЫИ ДЪНЬ МѢСАЦА	НОВЪ МѢСАЦЪ
<i>ὀλιγόψυχία</i>	ТЪЩИВЪСТВО	ПРЪВНЕМАГАНІЕ ДОУХА
<i>συγγενεία</i>	СРЪДВОЛЬСТВО	РОЖДЕНИЕ, РОДЪ

3.2. Преводът на гръцките композити със словосъчетания и еднокоренни думи е нещо обикновено в средновековната славянска писменост. Една от причините на това е, че старобългарският език не е разполагал с такива възможности за образуване на сложни думи както гръцкия. В превода на Книга Изход обаче се създава впечатлението, че преводачът съзнателно е избягвал употребата на сложни думи и се е стремил към по-прост стил. До такъв извод водят съпоставките с други старобългарски преводи, в които интересуващите ни гръцки композити са преведени със сложни думи (ТАБЛИЦА 2).

3.3. Интересно е и сравнението с църковнославянския текст на Книга Изход, където повечето гръцки композити са калкирани (ТАБЛИЦА 3).

ТАБЛИЦА 2

Септуагинта	Книга Изход	Други старобългарски преводи
βραδύγλωσσος	непостижнѣ языкомѣ	моудьноѣязычѣнѣ (Слова на авва Доротей) мѣдлоѣязычѣнѣ (Историческа палея)
ἔργον λιθουργική	каменьное дѣло	дѣло каменнодѣлателѣ (Книга на Исус син Сирахов)
κακολογέω	глаголати зъло	зълословити (Евангелие) зълוגлаголати (Книга на пророк Иезекиил) Сравни и зълуглагольникѣ
μακρόθυμος	трьпѣливѣ	длъготрьпѣливѣ (Супрасълски сборник, Новгородски минеи, Пандекти на Антиох и др.) Сравни и длъготрьпѣниѣ, длъготрьпѣти
μυρεψός	варан вонѣ	мироварѣць (Песен на песните, Книга на Исус син Сирахов)
ὀλιγοψυχία	тъцивьство	маллодушнѣ (Пандекти на Антиох, Ефремовска кормчая) Сравни и маллодушнѣ (Атонска редакция на Апостола)
πρωτογενήματα	пръвдѣа жита на чѣлаа житѣ	пръвоплодѣнаа (Книга на пророк Михей)
πρωτότοκος	пръвѣньць	пръвородѣць (Супрасълски сборник) пръворожѣньнѣи (Историческа и Тълковна палея, Слова на Григорий Богослов)
σκληροτράχηλος	жестокоѣ	жестоковынѣи, жестокошѣвѣи (преписи на Апостола) жестошинѣць (Изборник от 1073 г.)
τετράποδα, τά	скотѣ	четвероногѣ, четвороногѣ, четврѣногѣ, четвороножнѣ, четверножѣ (Синайски евхологий, преписи на Апостола и Паримейника, Изборник от 1073 г. и др.)

ТАБЛИЦА 3

Септуагинта	Книга Изход старобългарски превод	Книга Изход църковнославянски текст ⁷
βραδύγλωστος	НЕПОСТИЖЪНЪ ЯЗЫКОМЪ	КОСНОАЗЪГЪЕНЪ
γραμματοεισαγωγεύς	КЪНИГЪЧИИ	ПИСЬМОВОДИТЕЛЬ
δεκάδαρχος	ДЕСАТЪНИКЪ	ДЕСАТОНАЧЪАЛЬНИКЪ
ἑκατοντάρχης	СЪТЪНИКЪ	СТОНАЧЪАЛЬНИКЪ
ἐνιαυσίος	ЕДИНОГО ЛЪТА	ЕДИНОЛЪТЪНЫИ
μακρόθυμος	ТРЪПЪЛИВЪ	ДОЛГОТЕРПЪЛИВЪ
μυρεψός	ВЪРАИ ВОИЖ	МУРОВАРЪЦЪ
νομηνία	ПРЪВЫИ ДЪНЬ МЪСАЦА	НОВОМЪСАЧЪЕ
ὀλιγοψυχία	ТЪЩИВЪСТВО	МАЛОДУШИЕ
πλινθουργία	ЗЪДАНИЕ ЛАНИННОЕ	ПЛЪН-Ф-ОДЪЛАНІЕ
πρωτογενήματα	ПРЪВДА ЖИТА, НАЧАЛА ЖИТЪ	ПЕРВОРОДНАА
σκληροτράχηλος	ЖЕСТОКЪ	ЖЕСТОКОВЫИНЫИ
τετράγωνος	НА ЧЕТЫРИ ЖГЛЫ	ЧЕТВЕРОЪГОЛЬНЫИ
χιλιάρχος	ТЫСЪЩИНИКЪ	ТЫСАЦЕНАЧЪАЛЬНИКЪ

⁷ Под 'църковнославянски текст' разбираме превода в Елисаветинската библия (1751 г.). Използван е по: <http://www.my-bible.info/biblio/bib_tsek/ishod.html>.

4. *Заключение*

При предаването на гръцките сложни думи от Книга Изход старобългарският преводач е проявил завидно умение, още повече, че в много случаи те са редки думи, често неологизми или пък се употребяват в специфично терминологично значение. Той се е ръководел от стремежа да направи текста по-ясен и разбираем за читателя и за тази цел умело е използвал както ресурсите на литературния език, така и думи от народната реч. Някои от използваните съответствия потвърждават мнението за преславски превод на разглежданата библейска книга.

*Използвани ръкописи*ВЛАХО-МОЛДАВСКИ РЪКОПИСИ⁸

ГИМ, сбирка на Барсов, № 3, XV в.

Библиотека на Румънската академия на науките, № 85, XV в.

РГБ, сбирка на Румянцев, ф. 256, № 29, 1537 г.

ЗАПАДНОБЪЛГАРСКИ РЪКОПИСИ

РГБ, сбирка на Григорович, ф. 87, № 1/М 1684, 1523-1543 г.

Църковно-исторически архив и музей (София), № 351, XVI в.

Библиотека на Хърватската академия на науките и изкуствата (Загреб), № Шс17, XVI в. (Загребска библия).

СРЪБСКИ РЪКОПИСИ

РГБ, сбирка на Севастьянов, ф. 270, № 1/М, XV в.

Библиотека на Срърбската патриаршия (Белград), Рс № 48, XVI в. (Крушедолска библия)

РЪКОПИСИ ОТ РАННАТА РУСКА РЕДАКЦИЯ

РГБ, сбирка на Троицко-Сергиевата лавра, ф. 304.1, № 1, XIV в. (Лавърско петокнижие)

РГБ, сбирка на Троицко-Сергиевата лавра, ф. 304.1, № 44, XV в.

РГБ, сбирка на Ундолски, ф. 310, № 1, XVI в.

ГИМ, сбирка на Уваров, № 1, XVI в.

⁸ Графико-фонетичните и правописните особености на тези ръкописи показват, че в тях са отразени езиковите норми на търновските ръкописи след реформата на патриарх Евтимий и че техния антиграф е среднобългарски ръкопис от XIV в. с търновски произход.

РЪКОПИСИ ОТ КЪСНАТА РУСКА РЕДАКЦИЯ

ГИМ, сбирка на Барсов, № 1, XV в.

ГИМ, сбирка на Барсов, № 2, XV в.

РЪКОПИСИ ОТ ХРОНОГРАФСКАТА РЕДАКЦИЯ

РГАДА, МГАМИД, ф. 181, № 279/658, XV в. (Архивски хронограф)

Национална библиотека на Полша. BOZ. Спм. 83, XVI в. (Варшавски хронограф)

Библиотека на Литовската академия на науките, F. 19-109, XVI в. (Вилненски хронограф)

Литература

- Алексеев 1999: А.А. Алексеев, *Текстология славянской библии*, Санкт-Петербург 1999.
- Вилкул 2015: Т.Л. Вилкул (сост.), *Книга Исход. Древнеславянский полный (четый) текст по спискам XIV-XVI веков*, Москва 2015.
- Грищенко 2020: А.И. Грищенко, *Археография и текстология Правленного славяно-русского Пятикнижия XV века: Новые данные*, “Славяноведение”, 2020, 4, с. 68-87.
- Ефимова 2011: В.С. Ефимова, *Наименования лиц в старославянском языке: способы номинации и приоритеты выбора*, Москва 2011.
- Ефимова 2016: В.С. Ефимова, *Об истории изучения старославянского калькирования: проблемы и методы*, “Кирило-Методиевски студии”, XXV, 2016, с. 79-89.
- Ефимова 2017: В.С. Ефимова, *О границе между старославянскими лексическими единицами и словосочетаниями*, “Славянское и балканское языкознание. Палеославистика”, XVI, 2017, с. 60-80.
- Ефимова 2019: В.С. Ефимова, *К вопросу о передаче в старославянском языке греческих композитов*, “Славянское и балканское языкознание. Палеославистика”, XVII, 2019, с. 124-138.
- Желязкова 2014: В. Желязкова, *Към историята на един словообразователен модел, в: Актуални проблеми на балканистиката и славистиката – Доклади от Втората международна конференция, проведена на 9 и 10 ноември 2012 г. във Великотърновския университет “Св. Кирил и Методий”*, Велико Търново 2014, с. 80-87.
- Желязкова 2016: В. Желязкова, *Книга Исход в южнославянских списках XV-XVI вв.*, “Studi Slavistici”, XIII, 2016, с. 243-256.

- Желязкова 2018: В. Желязкова. *Четивата от книга Изход в Триода*, "Palaeobulgarica", XLII, 2018, 2, с. 3-37.
- Лекова 2018: Т. Лекова, *Към въпроса за преславизмите в средновековната славянска книжнина (Още за произхода, значението и употребата на старобългарското срьдоболя)*, "Palaeobulgarica", XLII, 2018, 3, с. 3-32.
- Пичхадзе 1996: А.А. Пичхадзе, *К истории четъего текста славянского Восьми-книжия*, "Труды Отдела Древнерусской литературы", XL, 1996, с. 10-21.
- Цейтлин 1977: Р.М. Цейтлин, *Лексика старославянского языка. Опыт анализа мотивированных слов по данным древнеболгарских рукописей X-XI вв.*, Москва 1977.
- Цейтлин 1986: Р.М. Цейтлин, *Лексика древнеболгарских рукописей X-XI вв.*, София 1986.
- Lust и др. 2003: J. Lust, E. Eynikel, K. Jauspie (compiled by), *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, Revised Edition, Stuttgart 2003.
- Jagić 1898: V. Jagić, *Die slavischen Composita in ihrem sprachgeschichtlichen Auftreten*, "Archiv für slavische Philologie", XX, 1898, p. 516-556.
- Lee 1983: J.A.L. Lee. *A Lexical Study of the Septuagint Version of the Pentateuch*. Chico (CA) 1983.
- Schumann 1958: K. Schumann. *Die griechischen Lehnbildungen und Lehnbedeutungen im Altbulgarischen*, Berlin 1958.
- Wevers 1990: J.W. Wevers *Notes on the Greek text of Exodus*, Atlanta (GA) 1990.
- Wevers 1991: J.W. Wevers (ed.), *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, II/1. *Exodus*, Göttingen 1991.

Abstract

Veselka Zhelyazkova

Compound Words in the Septuagint Version of the Book of Exodus and Their Slavonic Correspondences

The first part of the paper examines the compound words (CWs) in the Greek text of the Book of Exodus. As a whole they are not typical for the text of this biblical book. Some of the CWs have a high frequency of use and are attested in the classical Greek. Others are typical only for the biblical and related literature, and they are rare words with terminological meaning, probably originating directly in the process of translating the Pentateuch and related to its specific content. The second part examines the relationship between the Greek CWs in the Book of Exodus and their Old Bulgarian correspondences. The Greek CWs can be rendered with CWs, a combination of words, simple words (most often), as well as remain untranslated. In addition, a comparison is made with the translation decisions in other Old Bulgarian writings as well as in the Church Slavonic text of the Book of Exodus. Some of the Slavonic equivalents have been established in the Cyrillo-Methodian translations. In most cases, however, when translating the Greek CWs the Old Bulgarian writer chooses words that are not typical for the first Slavonic translations. It seems that he avoided the use of CWs and sought a simpler style. Comparisons with other texts in which the Greek CWs we are interested in have been translated with CWs lead to such a conclusion. It can be said that the Old Bulgarian translator shows an admirable skill in transmitting the Greek CWs. In general, he seeks to use the resources of the language rather than creating new words. The latter is especially clear when the CWs in the Septuagint are neologisms.

Keywords

Bible Studies; Book of Exodus; Compound Words; Slavonic Translations from Greek.